

Latinka Perović, ur., *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*.
4. *Žene i deca*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji,
Biblioteka Helsinške sveske 23, Beograd 2006, 352.

Iz projekta *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* objavljen je četvrti zbornik radova pod naslovom *Žene i deca*.¹ U odnosu na prvi zbornik, koji ima multidisciplinarni karakter, u preostala tri su teme iz društvene historije sa akcentom na položaju žena u društvu, zatim o utjecajima elita u procesima društvenog razvitka i o ženama i djeci kao društvenim grupama. Mada urednica zbornika dr. Latinka Perović u uvodnom izlaganju napominje da su istraživanja djelimična, da ne predstavljaju cjelinu ni u kronološkom smislu ni u obuhvaćenosti svih aspekata relevantnih za problem koji se obrađuje, ovaj zbornik kao i prethodna tri su inventivna u smislu pravaca istraživanja i u bosankohercegovačkoj historiografiji. Bilo bi zanimljivo istražiti kako su se naznačeni procesi odvijali u bosankohercegovačkom društvu da bi se kompariranjem mogla postići objektivnija spoznaja društvenih kretanja u susjednim zemljama.

Dr. Latinka Perović u prilogu *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (7-32), prvo se osvrće na literaturu za koju konstatira da nije malobrojna, ali je nedostatna za pouzdane zaključke o karakteristikama i domenima modernizacijskih procesa u Srbiji u XIX i XX stoljeću. Za istraživanje ove problematike bitno je upoznavanje sa značenjem pojmova *modernizacija* i *modernost*, zato autorica podsjeća: “*Modernizacija* je kao pojam šire ušla u društvene nauke tek posle Drugog svet-skog rata. Ona označava vrlo široke promene (industrijalizacija, izgradnja komunikacija, podizanje obrazovnog nivoa i zdravstvene kulture) i svaku inovaciju (u različitim sistemima: ekonomskom, naučnom, prosvetnom). Ona, međutim, ne podrazumeva obavezno postojanje elemenata modernog društva: definisan svojinski odnos, vladavinu zakona, ljudska prava, građansko društvo.” (12), a “*Modernost* se odnosi na oblike društvenog života ili organizacije koji su se pojavili u Evropi od, otpri-

¹ *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka (bez oznake broja 1)*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994; *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka: 2. Položaj žene kao ogledalo modernizacije*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998; *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka: 3. Uticaj elita*, (izdanje autora), Beograd, 2003.

like, sedamnaestog veka nadalje, manje ili više po čitavom svetu”. Reč je dakle, o imanentno globalnom procesu: Jedna od fundamentalnih posledica modernosti ... jeste globalizacija’. “(12) Sa ovog stanovišta istraživana su pitanja o razvoju Srbije iz kuta stranih i domaćih promatrača i istraživača; prezentirane su različite tendencije u srpskoj historiografiji, od onih koji su Srbiju već od kraja XIX. stoljeća vidjeli kao modernu državu, do drugih koji razlikuju formu i sadržinu, privid i stvarnost, pa je vide kao zatvoreno, patrijarhalno društvo. Najveći dio ovoga priloga odnosi se na definiranje političke i intelektualne elite u Srbiji, zatim o uzrocima i posljedicama njene podijeljenosti, te dr. Latinka Perović konstatira da “*Intelektualne elite* su predstavljale *ulje na vodi*. Ali, to nije usled subjektivnih svojstava i nedostatka energije njihovih pripadnika već zbog nedostatka onih pretpostavki koje dele moderno od pred-modernog društva.”(32)

Sljedeći članak dr. Vere Gudac – Dodić pod naslovom *Položaj žene u Srbiji (1945-2000)*, (33-130), vrlo temeljito prezentira pravni položaj žene, njeno školovanje i obrazovanje, rad i zaposlenost, brak i porodične odnose, društvenu brigu o djeci, zdravstvenu zaštitu i ulogu žene u politici. U sadržajno preglednom zaključku sumirani su rezultati istraživanja od vremena prve polovice XX. stoljeća, kada je društveni položaj žene u Srbiji bio pod snažnim utjecajem patrijarhalnih odnosa agrarnog društva, preko njenog značajnog učešća u ratu i ostvarivanja nekih od osnovnih prava u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata, zatim tijekom postojanja jugoslavenske socijalističke države do suvremenog vremena tranzicije u kojem siromašno srpsko društvo, ali ne samo srpsko već i ex-jugoslavensko, vraćaju ženu njenoj tradicionalnoj ulozi majke i domaćice, ili ih okolnosti primoravaju da naprave izbor između profesije i obitelji. Današnji položaj žene u društvu autorica je vrlo jezgrovito definirala na sljedeći način: “(...) Istovremeno, zadnjih godina sistem državne socijalne zaštite u Srbiji sve je slabiji, a socijalna sigurnost građana sve manja. Usluge ustanova za negu i čuvanje dece zaposlenih roditelja postaju skuplje, a školovanje sve manje besplatno, posebno visoko. Pod izgovorom “bele kuge” i racionalizacije, postepeno se ukidaju neke osnovne škole u Beogradu. U uslovima razorene ekonomije, do sada i više nagoveštene nego realizovane privatizacije, ali i slabljenja svih onih olakšica koje je država u socijalizmu garantovala, udate žene su sve manje u situaciji da se ravnopravno sa muškarcima suočavaju sa svim onim što tranzicija nosi. (...)” (127) Istraživanje je napravljeno za Srbiju u drugoj polovici XX. stoljeća, a bilo bi vrlo korisno to učiniti i za Bosnu i Hercegovinu jer se može pretpostaviti slična, ako ne i nepovoljnija situacija kada je u pitanju ova problematika.

Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata izuzetno je nadahnut članak dr. Momčila Isića. (131-159) Kratki citati iz dokumenata vrlo plastično slikaju izuzetno težak život i žena i djece na selu u završnom vremenu raspadanja seoskih

porodičnih zadruga na inokosna domaćinstva. Obuhvaćene su sve razvojne faze jednog ljudskog bića: od rođenja “ (...) Tako, po neki put na njivi, gde se kopa kukuruz, nađe se i po osam kolevki, i u njima mala deca, od kojih neko grče, a neko plače, a majke na njivi” (131); preko ranog djetinjstva “(...) Nema ni pet godina, a već je pošlo za ovcama ili drugom stokom na pašu. Ono i jedno pseto – od rane zore do večeri, na kakvom proplanku oko koga su guste šume ili stenoviti bregovi, sa kojih se kada valjaju teški oblaci koji će za trenutak docnije sručiti silovite pljuskove i kiša, uz tutanj i prasak gromova.” (132); preko mladosti, udaje, braka do starosti. “Žena je, dakle, čuvar kućnog ognjišta. Mnogo je ona u njega uložila da bi ga ostavila. Bezgranična je njena trpeljivost, pogotovo kad su u pitanju deca, “božji blagoslov”, čak i onda kada je slaba i nemoćna, kada “krši ruke”, uverena da ne može da bude bolje.” (159)

Dr. Dubravka Stojanović u članku *U senci “velikog narativa”: Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom XX veka (160-175)* istražuje ovo pitanje od prije stotinu godina na pokazateljima koji govore o smrtnosti novorođenih, male djece i žena na porodu jer su to najvažniji indikatori stanja i razvoja društva i države. “Uspesi postignuti u razvoju zdravstvene kulture i zaštite tokom prethodnog veka brzo su poništeni u poslednjoj krizi kroz koju je prošlo srpsko društvo, čime je još jednom pokazano da se vrednosti modernog, individualiziranog društva ne nalaze na visokom mestu lestvice društvenih i političkih prioriteta. One se još uvek lako žrtvuju “velikoj politici”, one još uvek teško postaju “velika tema”. “Nacionalni interes”, koji je bio središnja tema “velikog narativa” devedesetih godina XX veka nije kao svoju temu prepoznao zdravlje stanovništva, pa Srbiju bez obzira na, u međuvremenu postignuti napredak, u XXI vek, kao što je to učinila i na pragu XX, ulazi sa zabrinjavajuće visokom stopom smrtnosti odojčadi, kao jednim od vitalnih statističkih pokazatelja razvijenosti društva. Oni su nepriznate žrtve devedesetih godina XX veka, nevidljivi gubitak u opštem porazu. Činjenica da o tim žrtvama još uvek niko ne govori, da nisu uzeti u obzir i da nema adekvatne državne politike koja bi se ozbiljno suočila sa demografskim slomom govori o tome da ta tema još nije prepoznata kao važna. “Veliki narativ” i dalje u stanovništvu vidi samo materijal. To je jedan od najporaznijih dokaza opstajanja antimodernog sistema vrednosti u kome ljudski život ima malu cenu.” (175) Ovako opširan izvod iz zaključka rasprave dr. Dubravke Stojanović trebao bi biti poticaj za razmišljanje i istraživanje bosanskohercegovačkog društva u kojem “veliki narativ” rastače sve njegove dijelove, a osobito zdravlje njegovog stanovništva.

Iz priloga Sanje Petrović Todosijević *Analiza rada ustanova za brigu o majkama i deci na primeru rada jaslica u FNRJ (176-187)* uočljivo je da život ovih marginalnih društvenih grupa nije bio poboljšan u odnosu na međuratni period, već je

bio još više otežan novom ulogom žene koju joj je namijenilo socijalističko društvo. Osim majke od koje se očekivalo da po svojoj biološkoj funkciji doprinosi demografskoj obnovi socijalističke zajednice, bilo je potrebno da se izvanrednim zalaganjem uključi u obnovu zemlje, potom zaposli u neku od tvornica, obavi sve kućne poslove, ali i neke od poljoprivrednih radova i nakon svega društveno-politički angažira. Na jednoj strani, socijalistička vlast donosila je vrlo povoljne zakone o zaštiti žene i djece, osobito trudnica i majki sa malom djecom, a na drugoj, ta ista vlast ideologijom i praznom retorikom nije javno priznala da se ukupno stanovništvo nalazi na rubu opstanka. Zakoni i “kampanje” o izgradnji jaslica dirigitirane s vrha vlasti gubile su se u lokalnim zajednicama sreskih odbora i komiteta smještenih u miljeu oskudice, siromaštva i primitivizma. Izvještaji o realizaciji ideje o organiziranju jaslica su negativni, porazni po društvo koje je imalo također “velike narative”, a malo pružalo za minimalne životne uvjete. I danas postoje historičari koji ovaj period povijesti objašnjavaju “*tako je bilo vrijeme*”, zato rad Sanje Petrović Todosijević otvara sasvim novu perspektivu sagledavanja prošlosti na primjeru zbrinjavanja djece dok njihove majke obavljaju nekvalificirane, teške poslove svojom fizičkom snagom bez osnovnih uvjeta za rad. U godinama FNRJ-a bile su vrlo “popularne akcije” o pravilnoj ishrani i njezi majke i djece, na koje su se organizatori žalili zbog nedovoljnog broja zainteresiranih slušatelja, a očekivana publika odgovarala je prigovorom “(...) dajte nam dosta hrane ili dajte nam dosta sapuna”. (179) Ovaj izvod iz arhivske građe na najbolji način svjedoči o društvu i uvjetima života žena i djece u njemu.

Čitajući ovaj zbornik, svaki sljedeći članak čini se već u naslovu intrigantnijim, novijim i zanimljivijim. Tako je i sa radom dr. Olivera Milosavljević, *Otac – genijeljubimac: Kult vladara – najtrajniji obrazac vaspitavanja dece (188-292)*, u kojem je analiziran kult vladara kao “karakteristična dugotrajna pojava političke prirode”. Na osnovi listova za djecu i mlade uporedo su analizirani sadržaji o veličanju vladara i vladarskih dinastija u Kneževini Srbiji, Kraljevini Srbiji, Kraljevini SHS, Kraljevini Jugoslaviji, a zatim ratnog vođe i doživotnog predsjednika socijalističke Jugoslavije do 80-ih godina XX. stoljeća. Analiziranje kulta vladara kao najtrajnijeg obrasca u odgoju i obrazovanju djece, autorica je potkrijepila brojnim primjerima iz različitih listova iz čega je uočljivo da “Vaspitači, i sami vaspitavani po obrascu da je prvi čovek isto što i sam patriotizam, prirodno su ga prenosili na sledeće generacije mladih. Kako je sam kult bio ideologija, a ne konkretna ličnost, još je prirodnije što su obrazac prenosili na svaki novi objekat obožavanja, bez obzira na različite izvore njegovog autoriteta i ideološke ciljeve koje je simbolizovao. (...) Dokazivanje legitimnosti (svakog) vladara preko njegove prošlosti, bilo da se pozivalo na pretke, ili vođstvo u revoluciji, pretila je konstantna opasnost od osporavanja legi-

timiteta, pa su građeni sve snažniji kultovi, uz dokazivanje da je “Bog”, “Istorija”, “Narod” ili “Klasa” upravo njih izabrao.” (287) “Na zalasku XX veka, i sa njim, na zalasku ovakve političke kulture, bilo je pokušaja da se “otac” pronade čak i piscu. Nije uspelo, možda zato što ga deca nisu prepoznala.” (289)

Dr. Andrej Leonidović Šemjakin je u tekstu “*Svet detinjstva” u Srba u putnim beleškama P. A. Rovinskog (292-313)*. Boraveći oko tridesetak godina na Balkanu, Pavel Apolonovič Rovinski (1831-1916.) ostavio je, između ostalih, i zapise o djeci, njihovom školovanju i uvjetima života u Srbiji. Za ovoga istaknutog slavistu, autora knjige o etnografiji Crne Gore, pronicljivog novinara, istaknutog pedagoga i neumornog putnika, dr. Latinka Perović zaključuje: “Teško je pronaći stranog autora koji je pisao o Srbiji u drugoj polovini XIX v. i koji bi se ne samo bolje od Rovinskog snalazio u mentalitetu srpskog naroda, već i da je bolje pisao o njemu.” (299), dovoljna je preporuka za čitanje ovog zanimljivog članka.

Sljedeći rad o *Školovanju dece u verskim školama u Srbiji u drugoj polovini XX veka (314-337)*, autorice dr. Radmile Radić, govori o školama i učenicima vjerskih zajednica koje su poslije Drugog svjetskog rata ostale izvan jedinstvenog državnog sustava obrazovanja, odnosno bez prava javnosti. Prezentirani su rezultati istraživanja o nižim i srednjim vjerskim školama različitih konfesija: Srpske pravoslavne crkve, Rimokatoličke crkve i Islamske vjerske zajednice, jer je Srbija sa pokrajinama jedina od jugoslavenskih republika imala sve ove vrste škola, pa čak i neke manjih vjerskih zajednica čiji je broj učenika bio neznatan, ali su postojale. Dr. Radmila Radić problematiku prezentira u vremenu marginaliziranja crkve i religije u socijalističkom društvu i brojčanim podacima ukazuje na manji broj sveštenika/svećenika, monaha/redovnika i časnih sestara u odnosu na vrijeme prije Drugog svjetskog rata, međutim ukazuje i na različite posljedice koje je komunistički ideološki okvir imao na pojedine vjerske zajednice. Utemeljeni zaključci o ovoj problematici su preporuka za ovu studiju, iz koje se može uočiti kako su se i vjerske zajednice snalazile u vremenu nepovoljnog za njih, ali i da to cijelo razdoblje nije bilo toliko kruto, jer je već krajem šezdesetih godina stvarano pogodnije okruženje za njihov razvitak.

Posljednji članak u zborniku je magistrice Aleksandre Vuletić, *Očevi i sinovi: Skica za poređenje generacija u Srbiji XIX veka (338-349)*, u kojem se analizira općeprihvaćeno mišljenje da su sinovi uglavnom manje uspješni od svojih očeva. Na primjerima značajnijih i poznatijih ličnosti iz srpske historije, autorica na vrlo zanimljiv način elaborira ovu problematiku kroz dvije generacije u različitim razdobljima političkog i kulturnog razvitka Srbije. Opisujući očeve i sinove prezentirane su tradicionalne i moderne ideje u Srbiji, ali školovani sinovi nisu mogli promijeniti puno jer su predstavljali “ (...) ulje na vodi. Ali, to nije usled subjektivnih svojsta-

va i nedostatka njihovih pripadnika već zbog nedostatka onih pretpostavki koje dele moderno od pred-modernog društva.” (32).

Zatvarajući ovim citatom krug sa prvim prilogom u zborniku, ostaje samo da se preporuči čitateljstvu. Preporuka su nove teme kojih nema u bosanskohercegovačkoj historiografiji, zatim jasnost izlaganja i analiza i zaključaka, utemeljenost radova na arhivskoj građi, upoznavanje sa prošlošću na jedan jednostavan i realan način bez romantičarskih zanosa o nama sa prostora bivših jugoslavenskih republika. ■

Vera Katz

Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*,
naslov originala: *The End of History and The Last Man*,
(preveli sa engleskog Branimir Gligorić i Slobodan Divjak),
Clio, Beograd 2002, 373.

Porijeklo ove knjige je u članku pod naslovom *Kraj historije* koji je američki teoretičar, japanskog porijekla Francis Fukuyama napisao za časopis *The National Interest* u ljeto 1981. u kojem je tvrdio da se liberalna demokratija kao sistem vladavine izuzetno proširio svijetom krajem 70-tih i početkom 80-tih godina prošlog stoljeća. Tvrdio je kako je liberalna demokratija pobijedila protivničke ideologije kao što su nasljedna monarhija, fašizam i komunizam. Ideju za ovu tematiku dobio je kada mu se prijateljica, nakon što je doselila iz SSSR-a u SAD požalila kako njena djeca odbijaju da pišu zadaću i na njeno insistiranje odgovaraju: “Mama, ovdje je demokratija. Ne moramo raditi ono što ne želimo!” Ovaj dječiji odgovor Fukuyama nije shvatio nimalo naivno, već je kroz prizmu filozofskog posmatranja razvoja objasnio razvitak ljudskog društva. Svoje poimanje tog razvoja zasniva uglavnom na tumačenju Platonove, Hegelove, Lokove, Hobsove i Ničeove filozofije. Stoga gotovo svako poglavlje počinje citatom nekog od navedenih filozofa: “Negdje još postoje narodi i stada, ali ne kod nas, braćo moja: ovdje postoje države. Država! Šta je to? Pa lijepo! Sad otvorite uši, jer sad ću vam reći svoju riječ o smrti naroda. Država se zove najhladnije od svih hladnih čudovišta. Hladno i laže i ova laž gmiže iz njenih usta “JA DRŽAVA, JA SAM NAROD”. Laž je to! Stvaraoci su bili oni koji su stvarali narode i prekrili ih vjerom i ljubavlju, tako da su oni služili životu. Uništitoci su oni koji postavljaju zamke za mnoge i nazivaju ih državom: oni ih prekrivaju
